

PHILOLOGICAL SCIENCES

THE INFLUENCE OF THE KARAKALPAK LANGUAGE ON THE SPEECH OF KAZAKHS OF KARAKALPAKSTAN

Kuttimuratova I.

Phd, Docent of the department of the Kazakh language and literature, Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz, Nukus, Uzbekistan

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕСИМИНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТӘСИРИ

Қуттымуратова Ы.А.

(PhD), қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы доценти, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: 10.24412/3453-9875-2021-73-2-39-40

Abstract

The article provides a detailed study of the Kazakhs in Karakalpakstan, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of the Republic of Karakalpakstan. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

Аннотация

Мақолада Қарақалпақстан қозоқлари тилининг хусусиятлари ҳақида атрофлича сўз бўлади. Тадқиқот объекти сифатида Қарақалпақстан қозоқларининг тилидаги ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада қозоқ адабиётининг бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб берилди. Шунингдек, қозоқ тилининг келажак авлодга соф ҳолида етказилиши муҳим аҳамият касб этади.

Keywords: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Калит сўзлар: қадим тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибдорлиги, бой маданият.

Қарақалпақстан Республикасында жасайтуғын қазақлардың тили өткен әсирдің 60-жылларынан баслап профессор Ә.Қурьшжанов, Н.Жүнисов тәрәпинен үйренилсе, бул аймақтағы өзбеклердің тил өзгешеликлери профессор Ю.Ибрагимов тәрәпинен, ал карақалпақлар тилинің өзгешеликлери тилши илимпаз Д.Сайтов тәрәпинен үйренилди. Қарақалпақстанның кубла районларындағы (Төрткүл, Беруний, Елликқала, Әмиўдәрья) қазақлардың тилин Б.Бекетов арнаўлы изертлесе, бул жердеги карақалпақлардың тил өзгешеликлери Б.Қурбанбаева тәрәпинен илимий көзқарастан изертленди. Соңғы дәўирде изертлеў объектине айналған қоңырат районындағы қазақлардың аўызеки сөйлеў тилин, әсиресе олардың тилиндеги сөзлердің лексикалық – семантикалық жақтан өзгешеликлерин қоңсылас өзбек хәм карақалпақ тиллери менен салыстырмалы рәўиште изертлеў, әлбетте әҳмийетли.

Тарийхый дереклерге нәзер тасласақ, Қарақалпақстанда жасайтуғын қазақлардың туўысқан тиллес халықлар есапланған өзбек, түркмен хәм де карақалпақлар менен көп дәўирлерден берли бирге жасап киятырғанын көремиз. Соның нәтийжесинде бул жердеги қазақлардың тили аймақлық, этнографиялық өзгешеликлерге ийе. Бул аймақтағы қазақлардың тилинде әсиресе, карақалпақлардың тилинің тәсири жүдә күшли сезиледи. Себеби, олар басқа

миллет ўәкиллерине карағанда көбирек карақалпақлар менен аралас жасайды. Аймақтағы қазақлардың тилине басқа тиллердің тәсириниң еки жағдайын көрсетиўге болады. Бириншиден, жергиликли қазақлардың өзбек, түрикмен хәм карақалпақлар менен қоңсылас отырыўы нәтийжесинде болса, еккиншиден бул сөйлесимге басқа тиллердеги сөзлердің тиккелей емес, ал қазақ тилинің басқа диалектлери хәм сөйлесимлери арқалы өтиўи болып есапланады. Хәр қандай тилге басқа тиллердің сөзлериниң өтиўи нызамлы кубылыс. Бул нызамлылықты изертленген сөйлесимниң лексикасында да көремиз. Сөйлесимдеги көп сөзлер түркий тиллердеги сөзлер менен мәнилес. Деген менен, бул сөзлердің барлығын басқа тиллерден аўысқан сөзлер деп қараўға болмайды. Изертленген аймақтағы қазақлардың тилиндеги гейпара сөзлер шығыс жағынан араб, парсы, шығыс халықларының тилинен, сондай-ақ түркий тиллерден аўысқан болса, гейпаралары туўысқан өзбек түркмен хәм карақалпақ тиллеринен соның менен бирге, орыс тилинен соның менен бирге, орыс тилинен кирген сөзлер де ушырасады.

1. Қарақалпақстан қазақларының сөйлесимине өзбек тилинен кирген сөзлер. Қоңырат районында жасайтуғын қазақлар өзбеклер менен аралас жасайды. Сонлықтан да, олардың тилинде өзбек тилинің тәсири күшли сезиледи. Олардың лексикасында өзбек тилинің сөзлери, үрп-әдет,

дәстүрлеріне байланысly қолланылатуғын сөзлер көп ушырасады. Себеби, бул жердеги отырықшы халықтың басым көпшилиги өзбеклер. Мәселен, *еләк, келили жүзим, тәннек/тәрнек, гутт* хәм т.б. Сөйлесимде қолланылатуғын *еләк* сөзи қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде хәм оның арқа диалектинде *елеўиш*, гейпара жерлерде *елгезер* - «елеўиш» деп те қолланылады. Бул – ун елейтуғын ыдыстың атамасы. *Келили жүзим* бул сөйлесимге өзбек тилинен аўысып, бул сөз өзбек тилинің диалектлеринде *қәлийли жүзум* түринде айтылады. Жүзимнің сортына, түрине байланысly қолланылатуғын сөз. *Тәннек* сөзи қарақалпақ тилинің аўызеки сөйлеў тилинде *Тәрнек* деп айтылып, бул сөз қаўынның бир түрине байланысly қолланылады. Сөйлесимдеги *гутт* сөзи қарақалпақ тилинде *гөш*, қазақ тилинде *ет* делинеди.

2. Сөйлесимге түркмен тилинен кирген сөзлер. Изертленген аймақтағы қазақлар түркменлер менен де аралас жасайды. Сөйлесимде түркмен тилинен аўысқан төмендегидей сөзлер ушырасады. Мәселен, кум, жылама, күре, туқай хәм т.б. Сөйлесимдеги түркмен тилинен аўысқан *қум* сөзи күзе сөзинің мәнисинде қолланылады. *Жылама* сөзи қурылыс ислеринде қолланылатуғын кәсіпке байланысly. Яғный, жай сыбайтуғын темир қалақ. Қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде «гилмала» деп аталады. *Күре гурре* ешектиң баласы, ал *туқай* сөзи *туяқ* сөзинің мәнисинде жумсалады.

3. Сөйлесимге қарақалпақ тилинен кирген сөзлер. Аймақтағы халықтың басым көпшилиги қарақалпақлар. Сөйлесимге қарақалпақ тилинен де сөзлер аўысқан. Мәселен, *әтишқир, жәнгил* хәм т.б. Қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде *әтошқир, жәңгил* сөзлери қолланылады. *Әтошқир* – бул печьке от жаққанда жанып турған отынды, қозды түртий ушын қолланылатуғын қурал, әсбап. *Жәнгил* бул қарақалпақ тилиндеги *жәңгил* сөзинің варианты. *Шәңгил қабақ* деп те айтылады. Суў қуятуғын ыдыс, қабақ. Ал сөйлесимде бул сөз *жәнгил* түринде фонетикалық өзгериске ушырап қолланылған. Гейпара жерлерде *шәңгил* суў

ишетуғын ыдыс ямаса «гостаған» мәнисин билдиреди.

Аўызеки сөйлеў тилинің мүмкиншилиги кең оғада бай. Әдебий тил өзинің дерегин аўызеки сөйлеў тилинен алады. Сөйлеў тилинде сөзлер мүмкиншилигинше еркин қолланылады, шекленбеген характерде болады. Ал, диалектлик сөзлер бул әдебий тилден парықлы өзгешеликлерге ийе болған белгили бир аймақта жасайтуғын халықтың тилинде шекленип қолланылатуғын сөйлеў тили, жергиликли тил варианты. Диалектлик сөзлер - аўызеки сөйлеў тилинің бирлиги. Сонлықтан да, бунда диалектке тән тилдің барлық бирликлери әдебий тилден үлкен өзгешеликлерге ийе.

Қақықатында да, диалектик сөзлер белгили бир аймақта шекленип қолланылып, олар сеслик айырмашылықларға, өзине тән грамматикалық формаларға ийе болады. Олар белгили бир аймақта жалсап атырған адамларға, халыққа көп ўақытлардан бери хызмет етип киятырғанлықтан, жергиликли халықтың, қатнас қуралы ретинде пайдаланылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. Тошкент, 1961.
2. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тілі. Алматы, 1990.
3. Диалектологиялық сөздік. Алматы, 2007.
4. Жүнісов Н. Халық тінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1981.
5. Қайдар Э.Т. Қазақ тилинің өзекти мәселелери. Алматы, 1998.
6. Кобланова А. Қазақ сөз этикети. Алматы, 2001.
7. Кукушин В.С., Қалиев С. Этнопедагогика. Учебник. Алматы, 2014.
8. Тарланов З.К. Этнический язык и этническое видение мира // Язык и этнический менталитет. Петрозаводск, 1995.
9. Нұрмағамбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. Алматы, 1974.
10. Лурия А.Р. Язык и сознание. М., 1979.